

Ks. Zdzisław Kapera, Kraków

NOWE ODKRYCIA W JEROZOLIMIE (1961—1963)

W Jerozolimie od kilku lat prowadzone są prace wykopaliskowe, zakrojone na szeroką skalę. Podjęcie badań na obszarze Jerozolimy, a zwłaszcza na terenie nowożytnego Starego Miasta, którego początki sięgają czasów Sulimana Wspaniałego (XVI w. po Chr.), wymaga dużej odwagi. Eksploracja Jerozolimy jest wyjątkowo trudna ze względu na niekorzystne warunki naturalne. Miasto wznosi się na kredowych wzgórzach, wapiennych i osadowych. W swej historii kilkakroć było równane z ziemią i ponownie odbudowywane. Obszar starożytnej Jerozolimy jest obecnie gęsto zabudowany, przede wszystkim w obrębie murów Starego Miasta. Wobec względnie ustabilizowanej sytuacji politycznej strefa jordańska Jerozolimy, a więc teren, który szczególnie interesuje archeologów i biblistów, jest obecnie modernizowany. Planuje się na nim wzniesienie szeregu nowych obiektów — np. w dolinie Tyropeonu ma powstać nowoczesna szosa. Ten stan rzeczy dostarcza okazji do przeprowadzenia badań. Równocześnie podjęcie wykopalisk było konieczne, gdyż planowane prace budowlane łączyły się z groźbą przemieszania warstw i zniszczenia zabudowy przeszłości. Prowadzenie prac archeologicznych w opisanych warunkach jest jednak bardzo kosztowne. Trzeba zwrócić uwagę na fakt, że badania na terenie Jerozolimy prowadzone są już od prawie stu lat, a mimo to wiele problemów związanych z dziejami i topografią miasta nie zostało rozwiązanych¹. Należy się spodziewać, że obecne prace rzucą na te zagadnienia więcej światła. Badania te rozpoczęto w 1961 roku. Prowadzone są one pod kierunkiem Kathleen M. Kenyon (kierownik *British School of Archaeology in Jerusalem*) oraz Rolanda de Vaux (kierownik *Ecole Biblique et Archéologique de St. Etienne*). Z innych współfinansujących badania instytucji warto wymienić *Royal Ontario Museum*, którego przedstawiciel, dr A. D. Tushingham, współpracuje z kierownictwem ekspedycji. Przeciętny sezon badawczy trwa ok. 3 miesięcy. W pracach bierze udział 25—35 specjalistów oraz od 270 do 400 robotników. Badaniami objęto kilkanaście punktów miasta, m. in. Ofel, rejon Bazyliki Grobu Św., sadzawki Siloe, dolinę Tyropeonu².

¹ Pierwsze prace wykopaliskowe w Jerozolimie przeprowadzone zostały w r. 1867 przez Ch. Warrena, działającego z ramienia *Palestine Exploration Fund*, założonego w r. 1865.

² Dotychczas opublikowano następujące wstępne sprawozdania: K. M. Kenyon: *Excavations in Jerusalem 1961, Palestine Exploration Quarterly* (=PEQ) 94 (1962) 72—89; *Excavations in Jerusalem 1962*, PEQ 95 (1963) 7—27 (non vidi); *Excavations in Jerusalem 1963*, PEQ 96 (1964) 7—18; R. de Vaux: *Chroniques archéologique. Jérusalem*, *Revue Biblique* (=RB) 69 (1962) 98—100, RB 70 (1963) 416—419, RB 71 (1964) 253—258. Prócz tego ukazały się następujące popularne opracowania K. Kenyon: *Biblical Jerusalem, Expedition 5*, 1 (1962) 32—35, *Ancient Jerusalem*, *Discovery* 23, 4 (1962) 18—23, *Excavations at Jerusalem*, *Antiquity* 36 (1962) 93—96, *Excavations in Jerusalem 1961—1963*, *Biblical Archaeologist* 27 (1964) 34—52.

Jerozolima położona jest na dwu wzgórzach (zachodnim i wschodnim) o liniach grzbietów biegnących w kierunku południe-północ, rozdzielonych dolina Tyropeonu. W południowej części wschodniego wzgórza wydziela się pagórek świątyni z Meczetem Omara i Ofel, ograniczony od wschodu doliną Cedronu. Kwestia Syjonu, Miasta Dawidowego (2 Sam 5, 7) rozstrzygnięta jest już od lat. Znajdowało się ono na Ofelu, czego dowiodły kolejne badania Ch. Warrena (1867—1868), J. F. Blissa i A. C. Dickie'go (1894—1897), R. Weilla (1913—1914), R. A. S. Macalistera i J. G. Duncana (1923—1925), J. W. Crowfoota i G. M. Fitzgeralda (1927)³.

Celem nowych badań na Ofelu była weryfikacja datowania odkrytych obiektów oraz ustalenie, czy poniżej szczytu pagórka na wschodnim stoku, nachylonym ku źródłu Gihon, nie ma murów dotąd nie znanych. Badania poczyniono schodząc w dół zbocza od baszty, która, wg Macalistera, wchodziła w skład murów miasta z XIII w. przed Chr., wzniesiona zaś została trochę później przez Dawida i była remontowana przez Salomona⁴. Macalister przeprowadził swe wykopaliska w niezbyt szczęśliwy sposób. Oczyszczono mianowicie front odkopanych murów i baszty, dokonując przecięcia warstw zewnętrznych, co przy obecnych pracach utrudniło stratyfikację. Tym niemniej ustalono, że tzw. baszta Dawida związana jest z warstwą zawierającą ceramikę oraz monety z II w. przed Chr., a więc nie może pochodzić z okresu wcześniejszego niż machabejski. Prawdopodobnie mamy tu do czynienia z konstrukcjami z czasów Jonatana, a więc z lat 153 lub 143 przed Chr.⁵

Tzw. rampa, względnie bastion jebużejski, na północ od wieży Dawida (na grzbiecie), okazała się budowlą wzniesioną na ruinach domów z VII w. przed Chr. Z pewnością nie jest to budowla jebużejska, lecz najprawdopodobniej wzniesiono ją po powrocie z wygnania.

U końca wykopu z 1961 r., w odległości ok. 50 m w dół od baszty Dawida, natrafiono na masywny mur, zbudowany z dużych, nieociosanych głazów. Jego szerokość sięgała 2,7 m. Był to mur obronny miasta, gdyż na zewnątrz od niego nie znaleziono śladów budynków mieszkalnych. Wg K. Kenyon, mur ten wzniesiono ok. r. 1800 przed Chr., a więc w okresie średniego brązu II⁶. Mur ten, był użytkowany aż do VII w. przed Chr. Nosi on naturalnie ślady wielu przeróbek. Odkrycie tego muru było niewątpliwie najważniejszym osiągnięciem pierwszej kampanii. Mur miasta jebużejskiego, przebiegał poniżej szczytu Ofelu. Miasto nie było więc ograniczone do niewielkiej przestrzeni samego grzbietu. Problem zaopatrzenia w wodę ze źródła Gihon, a tym samym samowystarczalności twierdzy — stanowiący jedną z podstawowych trudności kwestii Syjonu, tj. miasta Dawidowego — jest wobec tego rozwiązany pozytywnie. Jeżeli bowiem mur miasta przebiegał ok. 50 m poniżej szczytu, to dostęp do tzw. tunelu Parkera (rozpoczynającego się u źródła

Por. też krótkie notki K. Kenyon w *Antiquity* 37 (1963) 40 oraz *Antiquity* 38 (1964) 9—10.

³ Obszerny i niezwykle sumienny przegląd badań na Ofelu podaje U. A. Fic, *Syjon. Miasto Dawidowe w świetle tekstów i wykopalisk*, Lwów 1933, s. 113—188. Dzieło U. A. Fica wymaga obecnie pewnych poprawek.

⁴ Fic, *op. cit.*, s. 147—148.

⁵ W 1 Mach 12, 37 czytamy, że za Jonatana mieszkańcy Jerozolimy Zabrali się, aby budować miasto. Wtedy zwała się część muru po wschodniej stronie przy potoku...

⁶ Wg K. Kenyon (*Archeology in the Holy Land*, London 1960 s. 170 i 194) okres ten przypada na lata 1850—1580 przed Chr.

Gihon znajdował się w obrębie murów⁷. Przypomnijmy, że tunel ten identyfikuje się z sinnorem, którym Joab wdarł się do twierdzy Jebuzytów (2 Sam 5, 8; 1 Kron 11, 6; Flawiusz, Antiq. VII: 3, 1).

Próby znalezienia północnej granicy jebuzejskiej Jerozolimy nie powiodły się. Najstarsze ślady osadnictwa, jakie znaleziono na północ od powierzchni badanej przez Macalistera sięgały okresu żelazo I⁸ i być może pochodziły z X w. przed Chr. Prawdopodobnie więc miasto Jebuzytów nie sięgało zbyt daleko na północ w kierunku pagórka świątyni. W omawianym wykopie, od strony wschodniej, natrafiono na wiele ociosanych bloków oraz na fragmenty protojońskich kapiteli. Zdaniem K. Kenyon fakt ten sugeruje bliskość akropolis, względnie dzielnicy królewskiej. Taka kamieniarka znana jest z czasów Omriego i Achaba, wystarczy wspomnieć Samarię czy Megiddo. Ponieważ sposób obróbki kamienia jest fenicki, a wiemy, że Salomon zatrudniał murarzy fenickich przy rozbudowie Jerozolimy (podobnie jak to potem czynili Omri i Achab), więc K. Kenyon przypuszcza, że znalezione relikty wiążą należy z czasami Salomona.

Na zewnątrz wschodniego muru odsłonięto w skarpie płytką, zamkniętą murem grocie. Zawierała ona wiele naczyń, datowanych na wiek IX przed Chr. Nie był to grób, jak z początku przypuszczano, ponieważ nie znaleziono żadnych śladów zwłok. Bardziej prawdopodobna interpretacja była możliwa dopiero po przebadaniu najbliższej okolicy grotty. W jej sąsiedztwie znaleziono niewielkie pomieszczenie, w którym stały pionowo dwa bloki kamienne, massebot. Przy dalszym poszerzeniu wykopu odsłonięto zagadkowy, niski, murowany obiekt o wymiarach podstawy $1,75 \times 1,5$ m, pusty w środku. K. Kenyon skłonna jest tu widzieć ołtarz, interpretując zarazem całość opisanego zespołu jako sanktuarium związane z nieortodoksyjnymi kultami. O tym, że tego rodzaju kulty kwitły w Palestynie, w okresie monarchii, wiemy dobrze z Księg Królewskich i Kronik, a Jerozolima nie była wyjątkiem⁹.

W związku z badaniami przeprowadzonymi na Ofelu należy jeszcze dodać, że odkryto również kilka teras, które umożliwiały zabudowę stoku, nachyłego pod kątem 45° . Mury ograniczające platformy są równoległe, względnie prostopadłe do grzbietu wzgórza. Przestrzenie wewnątrz murów wypełnione są przede wszystkim kamieniami. Odsłonięte ruiny zwalonych teras sięgają swymi początkami XIII w. przed Chr., a więc okresu późnego brązu¹⁰. Zachowane resztki zbudowanych na terasach domów pochodzą z VII w. przed Chr. Mury platform noszą ślady kilkakrotnych rekonstrukcji.

⁷ Por. opis tunelu: Fic, op. cit., s. 161ⁿ.

⁸ Podział epoki żelaza przyjmuje się powszechnie za W. F. Albrightem (Archeologia Palestyny, Warszawa 1964, s. 145). Okres żelazo I przypada na wieki XII—X przed Chr., żelazo II na wieki IX—VI (początek).

⁹ K. Kenyon nie wyklucza jednak interpretacji, którą wysunął R. de Vaux (RB 71, 1964, 253—254). Zdaniem de Vaux odkryty zespół zabytków to kenotaf, a massebot to stela kommemoratywne poświęcone dwóm zmarłym, których pochowano gdzieś indziej. De Vaux zwraca uwagę, że w Biblii spotykamy *massebah* — świętą stelę, która reprezentowała bóstwo męskie, oraz stelę kommemoratywną. Przykładem tej ostatniej jest kamień ustawiony na grobie Racheli przez Jakuba (Gen 35, 20).

¹⁰ Początek późnego brązu wiąże się ze wzrostem potęgi XVIII dynastii w Egipcie (1580), a koniec okresu z najazdem Ludów Morza (około 1200 przed Chr.). Por. K. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London 1960, s. 194—195 i 221.

Zespół teras datowanych na okres późnego brązu został w okresie izraelskim powiększony o dodatkowe, masywne platformy. K. Kenyon byłaby skłonna dopatrywać się w nich Millo Dawida, Salomona i Ezechiasza (2 Sam 5, 9; 1 Król 9, 15 oraz 2 Kron 32, 5)¹¹. Chronologia tych platform nie została dotąd sprecyzowana, ale przypuszcza się, że pochodzą one z X wieku przed Chr.

U stóp wzmiankowanych powyżej teras, między nimi a zewnętrznym, wschodnim murem miasta, znaleziono ruiny magazynów i pomieszczeń mieszkalnych zawierających ceramikę z w. VII i początku VI, co pozwala łączyć je ze zniszczeniem Jerozolimy przez Babilończyków w r. 587 przed Chr.¹². To o tych ruinach mówi Neh 2, 12—15. Nie zostały one odbudowane. Powierzchnia, na której się one znajdowały pozostała poza murem miasta, Poniżej bowiem szczytu wschodniego grzbietu znaleziono mur datowany na wieki V—IV przed Chr., a więc najprawdopodobniej wzniesiony w czasach Nehemiasza. W okresie machabejskim dodano do tego muru dużą basztę.

Badaniami objęto również zachodnią część Ofelu. Rozpoczęto mianowicie sondaż w rejonie murów odkopanych przez Crowfoota w roku 1927. Jak dotąd jednak — bez specjalnych sukcesów. W każdym razie, K. Kenyon podaje w wątpliwość datowanie fortyfikacji odkrytych przez Crowfoota. Nie wiązały się one z wczesnym okresem historii miasta, z latami 1200—900 przed Chr., lecz wprost przeciwnie¹³. Mury odkryte przez Crowfoota nie odbiegają — jeżeli chodzi o technikę budowlaną — od murów odkopanych na stoku wschodnim przez K. Kenyon. Co do datowania tych ostatnich na okres po powrocie z wygnania nie ma żadnych wątpliwości.

Seria sondaży przeprowadzonych w rejonie sadzawki Siloe przyniosła odkrycie muru przecinającego dolinę Tyropeonu i zamykającego wschodni brzeg sadzawki. Zdaniem R. de Vaux mur ten może pochodzić z okresu odbudowy fortyfikacji wokół Jerozolimy przez Jonatana (1 Mach 10, 11). Najstarsze ślady osadnictwa pochodzą z I w. po Chr. W sąsiedztwie natrafiono też na kamieniołom z okresu monarchii; znaleziono w nim skrupy naczyń z okresu żelazo II.

Rozpoczęto również badania na południe od Bramy Marokańskiej (bab el Mogharbe), w rejonie drogi schodzącej w dolinę Tyropeonu. Natrafiono tu na resztki budowli (fragment posadzki, odrzwia, starannie opracowane płyty kamienne) wzniesionej za panowania Heroda Wielkiego. Trudno jest cokolwiek powiedzieć na temat charakteru tego obiektu, gdyż odsłonięto na razie niewielki jego fragment. K. Kenyon skłonna jest wiązać omawianą budowlę z amfiteatrem wzniesionym przez Heroda Wielkiego w Jerozolimie (Flawiusz, Antiq. XV: 8, 1). Za jej przypuszczeniem przemawia, jak dotąd, jedynie rzeźba terenu.

Badania w okolicy Bazyliki Grobu Św. miały na celu dostarczenie nowych argumentów dla rozwiązania problemu tzw. drugiego muru północnego Jerozolimy, poza którym miało miejsce ukrzyżowanie (J 19, 20 i Hebr 13, 12)¹⁴. Przeprowadzono, je na południe od samej Bazyliki, na niewielkim terenie, udostępnionym przez Joannitów. Stwierdzono, że

¹¹ Co do kwestii Millo i dyskusji o nim, por. Fic, op. cit., s. 151 nn.

¹² W warstwie żelazo II znaleziono pieczęć z napisem LHGY YS'L = (należy) do Haggy'iego, (syna) Yishala. Paleograficznie została datowana na początek VII w. przed Chr. Por. J. Prignaud, *Un sceau hébreu de Jérusalem et un ketib du livre d'Esdras*, RB 71 (1964) 372 nn.

¹³ Por. Fic, op. cit., s. 149.

¹⁴ Tzw. drugi mur Jerozolimy łączył, wg Flawiusza (Bell. Jud. V: 4, 2), Antonię z Bramą Gennath obejmując północną część miasta. O Bramie Gennath wiemy tylko tyle, że wchodziła w obręb pierwszego muru, bie-

w VII w. przed Chr. znajdował się tam kamieniołom. Zagłębienie wypełnione było grubą na 11 m warstwą gruzu, w którym znaleziono ceramikę pochodzącą z I i być może II w. po Chr. Przypuszczenie K. Kenyon, że zasypania dokonano w okresie wznoszenia Aelii Capitoliny, wydaje się dość prawdopodobne¹⁵. Ponieważ miejsce pozostało nie zamieszkałe do II w. po Chr., autentyczność tradycji Grobu Św. wydaje się być potwierdzona. Należy jednak ponownie podkreślić, że wynik, ze względu na ograniczoną powierzchnię dostępną badaniom, nie jest ostateczny, a sam przebieg drugiego muru pozostaje nadal zagadką, choć K. Kenyon uważa za najbardziej prawdopodobne przeprowadzenie jego linii na wschód od Bazyliki Grobu Św.

Z dramatycznym zniszczeniem Jerozolimy przez Tytusa wiązać się dwa znaleziska. W murach budowli herodiańskiej (por. wyżej) znaleziono skarb — 23 monety wybite w okresie powstania antyrzymskiego. W sąsiedztwie, we fragmencie kanału oczyszczającego, natrafiono na kości i cząski ludzkie pomieszane z mulem — makabryczne relikty bohater-skiej walki w obronie miasta obleganego przez Rzymian.

Dla zabezpieczenia się przed odrodzeniem nacjonalizmu żydowskiego Tytus pozostawił w Jerozolimie X Legio Fretensis, która kontrolowała ruiny Świętego Miasta. Legion ten kwaterował na wzgórzu zachodnim, na południe od Cytadeli (Pałacu) Heroda Wielkiego. Teren ten jest obecnie nie zabudowany jedynie w obrębie tzw. Ogrodu Armeńskiego, założonego w XVIII w. po Chr. Wobec uzyskania zgody patriarchatu armeńskiego podjęto wykopaliska, odsłaniając bazyry z XIV w. oraz fragmenty mozaiki bizantyjskiej. Warstwy rzymskiej jeszcze nie osiągnięto, ale znaleziono już ok. 20 dachówek ze stemplem LEG. X. FR.

Relikty z okresu bizantyjskiego wystąpiły na wszystkich niemal stanowiskach, na których przeprowadzano badania. Najciekawszy jest odsłonięcie w rejonie Bramy Marokańskiej fragmentów dwu budowli, z których jedna usytuowana jest wzdłuż linii wschód-zachód, a druga — wzdłuż linii północ-południe. Budowle te otoczone są od wschodu i południa portykami. Rozbudowany system kanalizacyjny oraz sam plan budowli potwierdzają przypuszczenie R. de Vaux, że odkryto ruiny dwóch szpitali. R. de Vaux wiąże odkryte zabytki z czasami Justyniana I (527—565 po Chr.). Mianowicie Cyryl ze Scytopolis (Żywot św. Sabasa § 72—73) pozostawił wzmiankę o szpitalu zbudowanym przez Justyniana, który liczył z początku 100 a potem 200 łóżek. Podobną notatkę znajdujemy w dziele Prokopa *O budowlach Justyniana* (De Aedificis V, 6)¹⁶. Zgodnie z tym przekazem Justynian miał ufundować dwa położone obok siebie szpitale, z których jeden przeznaczony był dla pielgrzymów, a drugi — dla ubogich.

Jak już powyżej wzmiankowano badacze natrafili w ciągu trzech lat wykopalisk także na wiele relikwów średniowiecznej i nowożytnej Jerozolimy aż po wiek XVI po Chr.

Rozpoczynający badania w Jerozolimie nie zawiedli się w swych nadziejach. Wykopaliska, które przeprowadzono w kilkunastu punktach, przede wszystkim w obrębie Starego Miasta, dostarczyły wielu faktów, pomocnych dla odtworzenia historii i topografii miasta, poczynając od

gnącego od Świątyni (na wzgórzu wschodnim) do Cytadeli (Pałacu Heroda na wzgórzu zachodnim). W zależności od przyjętego położenia Bramy Gennath, rejon Grobu Świętego znajdzie się albo w obrębie murów miasta Heroda Wielkiego, albo poza nim.

¹⁵ De Vaux nie wyklucza, że zasypanie może się również wiązać z okresem prac budowlanych, podejmowanych przez Heroda Wielkiego (RB 71, 1964, 255).

¹⁶ Oba cytaty za R. de Vaux (RB 71, 1964, 256—257).

okresu jebużejskiego, a kończąc na czasach Sulimana Wspaniałego. Należy jeszcze dodać, że właściwie były to pierwsze badania na terenie Świętego Miasta, podczas których konsekwentnie zastosowano ścisłą analizę form ceramicznych oraz stratygraficzną metodę datowania znalezisk. Studia nad ceramiką palestyńską zostały w ostatnich latach posunięte daleko naprzód dzięki wysiłkowi m. in. R. A m i r a n, K. K e n y o n i P. L a p p a. Dlatego podawane powyżej przypuszczalnie datowania najprawdopodobniej nie ulegną zmianie, a co najwyżej uściśleniu.

Kraków

ZDZISŁAW KAPERA

DOKUMENT HISTORYCZNY O NAZARET

W krytycznych ocenach ewangelii często spotykano wzmiankę, że istnienie miasta Nazaret w epoce Nowego Testamentu nie jest historycznie udokumentowane, że wobec tego ono wówczas nie istniało. Stąd wysnuwano dalszy wniosek, że opowiadanie ewangelii o zamieszkanu P. Jezusa wraz z rodzicami tamże jest legendą później utworzoną. A zwolennicy Drewsa i Smitha jeszcze dalej poszli twierdząc, że Pan Jezus w ogóle nie istniał.

W ostatnich 10 latach tego zarzutu już się nie podnosi, gdyż spokojne, neutralne i obiektywne badania tekstów ewangelicznych a *limine* odrzucają taką interpretację. Ostatnio przybył nowy dokument, o którym wspomnieliśmy przed rokiem, stwierdzający bezpodstawność hipotezy ultrakrytyków. Ekipa archeologów pod przewodnictwem Uniwersytetu jerozolimskiego znalazła w Cezarei, głośnej siedzibie prokuratorów rzymskich, fragmenty tablicy marmurowej wylizającej oddziały kapłanów żydowskich rozproszonych po zburzeniu Jerozolimy w r. 70. Tekst odczytał, uzupełnił i zrekonstruował prof. M. A v i - J o n a h i ogłosił w czasopiśmie *Israel Exploration Journal* (pt. *A list of Priestly courses from Caesarea*). Z rekonstrukcji, trudnej a umiejętnie przeprowadzonej, wynika, że na tablicy kamiennej zestawiono w oparciu o I Kron 24, 7—18 poszczególne 24 oddziały kapłanów dodając przy każdym miejscowość, w której znalazł schronienie po roku 70. Na podobne zestawienie, oddziałów kapłańskich zwrócił już uwagę prof. D a l m a n w dziele: *Orte und Wege Jesu* z r. 1924. Wspomniał on o poecie żydowskim z VII czy VIII wieku po Chr., który w „lamentacji” wspomina pełen żalu, że „oddział nazaretański (*miszmeret nacrat*), wypędzony został aż do bram (granic) kraju”.

Z tablicy znalezionej ostatnio w Cezarei zachowały się tylko 3 małe ułamki z kilkudziesięciu literami, które jednak wystarczyły, by tablicę językowo zrekonstruować. Wiersz, który nas bliżej obchodzi, brzmi w rekonstrukcji:

„Oddział osiemnasty Happicca Nacaret”, a z niego zachowały się tylko ostatnie litery: (*n*)-*c-r-t*, z litery pierwszej *n* odczytać można tylko część dolną. Jednakże rekonstrukcja dalszych liter wiersza i dalszych fragmentów nie ulega wątpliwości, gdyż jest zagwarantowana i Kron 24, 15) a nie 25, 15, jak podano w wspomnianym artykule.

Tekst stwierdza, że oddział kapłański noszący imię *Happicca* — kapłana z czasów Dawida czy Nehemiasza? — osiedlił się w Nazaret, że więc miasto to istniało około r. 70 po Chr., że istnieć musiało w epoce N. T.

Z napisu obecnie odnalezionej dowiadujemy się także, jaką była właściwa pisownia nazwy miasta. Z greckiej formy „Nazaret” należałoby wnioskować, że Nazaret pisano w hebrajskim przez *zajin*, lecz teraz jest